

Глава I

ПРОДОР ЈЕДИНИЦА 2. УДАРНОГ КОРПУСА ИЗ ИСТОЧНЕ БОСНЕ У ХЕРЦЕГОВИНУ, ЦРНУ ГОРУ И САНЦАК

1. ПРОДОР ЊЕМАЧКИХ ЈЕДИНИЦА У ОБЛАСТИ КОЈЕ СУ ДРЖАЛЕ ИТАЛИЈАНСКЕ ТРУПЕ ДО КАПИТУЛАЦИЈЕ

Одмах послѣ објаве капитулације Италије, док су јединице 2. ударног корпуса наступале према Херцеговини, Црној Гори и Санцаку, њемачке јединице су успјеле да заузму ове области и организују своју окупаторско-квислиншку власт, са циљем да спријече долазак јединица корпуса и прелазак италијанских јединица на страну народноослободилачке војске. Главни циљ интервенције њемачких трупа на територији коју су држале италијанске трупе на Балкану, па према томе и у Црној Гори и Херцеговини, био је да разоружају италијанске јединице и да запосједну обалу и учврсте одбрану дуж ње и у њеном залеђу. Остваривање тога циља подразумијевало је разбијање и уништење партизанских снага у тим областима.

Без обзира на све мјере које су на терену спроводила партијска и војна руководства, постојеће партизанске снаге биле су недовољне да потпуно искористе капитулацију италијанске војске и омету продор њемачких трупа у Црногорско приморје, Боку Которску

и оегале области окупационог подручја. Нијемци су брзом интервенцијом из Албаније, Херцеговине и долине Зете, гдје су благовремено прикупили своје снаге, уз подршку италијанских фашистичких формација које су прешле на њихову страну, онемогућили чвршће повезивање италијанских јединица са нашим снагама и њихову реорганизацију ради заједничке борбе против Нијемаца. Нијемци су успјели да заробе и разоружају главнину италијанских дивизија »Ферара« и »Емилија« у Црногорском приморју и Боки Которској и дивизију »Марке« у Херцеговини. Послије посиједања приморског појаса између Улциња и Дубровника приступили су припремама за разоружање италијанских дивизија »Тауринеизе« и »Венеција«, које су се налазиле у долини Лима, Таре и Зете, у чему их је омео долазак јединица 2. корпуса.

Њемачке окупационе трупе су до краја септембра 1943. године запосјеле територију коју су до капитулације држале италијанске јединице. На Цетињу је успостављена Фелдкомандатура као врховна војна и цивилна власт на окупираној територији на челу са генерал-мајором Вилхелмом Кајпером. Фелдкомандант њемачких трупа је издао проглас (30. септембра) о преузимању власти на територији бившег италијанског Гувернатората у Црној Гори, у којем је позвао народ на лојално држање, пријетећи најстрожим казнама за предузимање напада на припаднике њемачке војске. Он је позвао сва надлештва и народ на сарадњу и лојално држање.¹⁶

Њемачки командант окупационих снага је одмах ставио ван снаге све италијанске законе и уредбе и умјесто њих увео њемачке. Првих дана је распустио неке концентрационе логоре које је затекао у Бару и на Мамули. Распуштање логора услиједило је на интервенцију квислинга који су очекивали да ће придобити логораше на своју страну и мобилисати их за своје јединице. Међутим, на слободи се нашао и велик број симпатизера и припадника народноослободилачког покрета, од којих је већина, по изласку из затвора и логора,

16 Архив И-т, IX 2-11 и 2-15: прогласи од 30. IX и 1. XI 1943.

ступила у наше јединице и активно се укључила у борбу. Већ почетком новембра Нијемци су поново почели да хапсе и интернирају родољубе са окупираног подручја, држећи их као таоце у случају напада на њемачке војнике, да би на тај начин заплашили становништво и спријечили његов прелазак на страну НОП-а и у јединице НОВ и ПОЈ, који је постајао све масовнији.

На окупираном подручју, у Црногорском приморју и већим градовима Црне Горе налазила се њемачка 118. пјешадијска дивизија, ојачана са неколико италијанских фашистичких батаљона »Црних кошуља« који су јој пришли, али су ове снаге биле недовољне за чвршће посиједање окупираног подручја и обезбјеђење комуникација у овој области. Размах народноослободилачке борбе је све више угрожавао окупирана мјеста и комуникације између њих.

Поред приморског појаса између Бојане и Неретве, њемачке јединице су запосјеле градове Цетиње, Подгорицу, Даниловград, Никшић, Требиње и друга мјеста.

Да би надомјестио недостатак сопствених снага, командант окупаторских јединица је приступио обједињавању разних издајничких група, које су до тада служиле италијанском окупатору, и њиховом оформљавању у жандармеријске и милицијске формације по срезовима (батаљоне и чете), које је ставио под своју непосредну команду и ангажовао их против НОП-а и његових јединица.

Формирани су жандармеријски батаљони у бокоторском, барском, подгоричком, даниловградском, никшићком и цетињском, као и колашинском и шавничком срезу са сједиштем у Никшићу, гдје су имали мањи број својих припадника. Укупно је у жандармеријским батаљонима било око 3.000 људи. Милицијски батаљони су формирани крајем 1943. године само у барском и цетињском срезу. Била су само три територијална батаљона (Црмница, Ријека, Будва и Цетиње) са око 1.500 припадника.¹⁷

¹⁷ Др Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори*, Обод, Цетиње 1977.

Ради бољег координирања разних група, припадника четника и сепаратиста,¹⁸ командант њемачких јединица је на Цетињу формирао тзв. Народну управу, са циљем да ублажи јаз између ових групација и усмјери их у заједничку борбу против НОП-а и његових јединица. На основу писмених и усмених договора са представницима оба табора — четника и сепаратиста, постигнут је потпуни споразум за борбу против НОП-а и комуниста, па је одобрено формирање Народне управе са предсједником Љубом Вуксановићем на челу. У Управу (одбор) су ушли представници четника и сепаратиста, као и представник Муслимана. Надлежност Народне управе у оквиру њемачке окупационе власти проширена је и на Боку Которску, док је Санџак остао само у надлежности 2. њемачке армије. Развој НОБ-е у овој области онемогућио је учвршћење окупаторске власти. Херцеговину је окупирао 7. СС дивизија »Принц Еуген«.

Као орган окупатора, састављен од представника најреакционарнијих група, Народна управа је вјерно и одано служила окупатору и његовим потребама. Послије формирања она је својим прогласом позвала народ »на крајњу лојалност и исправност према њемачким окупационим властима и оружаној сили, у борби против Народноослободилачке војске и комуниста.¹⁹ У једном прогласу каже да је њен основни циљ и задатак »да са њемачким снагама води борбу против комуниста све до њиховог истребљења«.²⁰

Народна управа није имала никаквих суверених права на територији Црне Горе и Боке, него је служила окупаторским властима као помоћни орган и дјеловала је у оквиру његових директива, наређења и прописа. Жандармеријски и милицијски батаљони (избор њихо-

¹⁸ Црногорски сепаратисти у оквиру Црногорске федералистичке странке залагали су се за самосталну Црну Гору под династијом Петровића и италијанским окриљем. Ош су жељели да разбију Југославију као државу и издвоје Црну Гору у посебну државу каква је била прије уједињења са Србијом, до 1918. године, и њеног укључења у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

¹⁹ *Црногорски вјесник*, бр. 5 од 13. XI 1943.

²⁰ Божићни проглас 1943. године.

вих команданата одобравао је окупатор) били су у погледу употребе потпуно потчињени њемачким командантима, и од њих су добијали храну, одјећу, плату и друге потребе. Муниципалну и оружје примали су приликом извођења заједничких акција против наших јединица. Тако су права Народне управе била ограничена надзором који врши окупациона војна управа. За сваки свој акт — упутство, наређење и сл. Народна управа је била дужна да тражи сагласност и пристанак њемачке Фелдкомандантуре. Она је била и остала вјерни извршилац свих захтјева окупаторских власти.

Али испољавала је велику иницијативу у отварању затвора и логора, формирању и раду војних судова и примјењивању свих врста репресалија против припадника и симпатизера народноослободилачког покрета.

Ни Народна управа као цјелина, ни њени чланови појединачно, без обзира на све предузимане мјере и пријетње, нијесу имали већег утицаја и угледа у народу, управо због служења окупатору и непријатељског става према припадницима НОП-а.

Покушај четничких команданата да среде стање у својим редовима послје пораза код Острога и у Васојевићима²¹ није дао никакве резултате. Четнички покрет је остао разбијен на мање групе које су се скривале у планинским рејонима или ослањале на окупаторске гарнизоне, да би током зиме доживљавале пораз за поразом и све више бројно слабиле, па су биле потпуно неспособне за самосталне акције. До реорганизације и прикупљања четничког покрета, послје погибије Баја Станишића и Блажа Букановића у Острогу, није могло доћи, и поред настојања неких његових команданата, због пораста НОП-а и сталних акција јединица 2. корпуса.

Припадници бивше федералистичке странке и четници усвојили су програм Народне управе и позивали своје присталице да га спроводе. До краја 1943. сви

²¹ Четнички штаб Зетског одреда и Главну четничку команду за Црну Гору, Босну и Санџак са њеним командачтима Бајом Станишићем и Блажом Ђукановићем средином октобра 1943. потпуно су уништили јединице 5. црногорске бригаде. Продором јединица 2. ударног корпуса током октобра 1943. разбијене су четничке формације у овој области између Таре и Лима.

четнички команданти су се легализовали и ступили у отворену сарадњу са окупатором, налазећи се са остацима својих припадника у непосредној близини њемачких гарнизона. Црногорски четници су себе називали националистима.

Крајем септембра 1943, на иницијативу Борђија Лашића,²² одржана је конференција четничких официра којој је, поред Лашића, присуствовао и Љубо Вуксановић,²³ и на којој је донесена одлука о јединству свих »националних« елемената против комуниста. На основу закључака ове конференције Народна управа, по одобрењу Фелдкомандантуре, формирала је (30. јануара 1944) Команду оперативних трупа за Црну Гору на челу са Јовом М. Букановићем, за обједињавање свих »националних« снага против НОП-а. Приступљено је и реорганизацији свих »националних« снага у Црној Гори, формирању одреда и бригада и одређивању командног кадра за ове јединице. Истовремено је Дража Михаиловић формирао Команду националних трупа за Црну Гору, на челу са Борђијем Лашићем.

Међутим, сви покушаји четника да се организационо среде и усмјере све националистичке снаге и да се ангажују против НОП-а остали су без знатнијих резултата. Те групе су и даље дјеловале разбијено у разним крајевима, и само ослањајући се на окупаторске јединице.

Њемачке јединице су дјелимично успјеле да чвршће запосједну бившу окупациону зону италијанског окупатора. Због недостатка сопствених снага, оне су организовале и ангажовале квислиншке формације; у таквим условима окупатор се осјећао немоћан и несигуран да успјешно одржава окупациону власт. Размах народноослободилачке борбе све је више угрожавао непријатеља у окупираним мјестима и градовима и на

22 Борђије Лашић, генералштабни мајор бивше југословенске војске, организатор четничког покрета у Лијевој Ријеци, командант четничких снага за Црну Гору; један од истакнутих команданата четничких јединица Драже Михаиловића у Црној Гори.

23 Љубо (Љубомир) Вуксановић, предсједник Народне управе, био је прије рата окружни начелник и инспектор Министарства пољопривреде.

комуникацијама између њих. Територија изван посјед-
нутх градова све више је долазила под контролу је-
диница 2. ударног корпуса, који је потпуно паралисао
покрете и дјејства окупаторских јединица у Херцего-
вини и Црној Гори. Исту судбину су доживљавале и
квислиншке формације, све до њиховог потпуног по-
раза.

2. НАСТУПАЊЕ 2. УДАРНОГ КОРПУСА ПРЕМА ХЕРЦЕГОВИНИ, ЦРНОЈ ГОРИ И САНЦАКУ

У тренутку формирања 2. ударног корпуса, једи-
нице које су ушле у његов састав налазиле су се (11.
септембра 1943) у долини Дрине на просторији ширег
рејона Фоче: 4. пролетерска бригада на правцу Мре-
жице—Трново, 2. далматинска бригада на простору
Миљевина—Фоча, 2. пролетерска бригада на правцу
Фоча—Чајнице, 3. санџачка бригада у ближој околини
Пљеваља, 5. црногорска бригада у рејону Брода код
Фоче, а 10. херцеговачка бригада у рејону Гацка.²⁴

На територији Црне Горе, Херцеговине и Санџака
вршено је у то вријеме прикупљање партизанских дије-
лова, њихово формирање у одреде, батаљоне и чете,
и активирање у борбама против окупатора и четника
на тим територијама.

На основу директива и упутстава Врховног штаба
НОВЈ, и пошто се донекле упознао са ситуацијом на
правцима предстојећих дјејстава, штаб 2. корпуса је,
послије добијене сагласности од Врховног команданта,
извршио посљедње припреме и прикупљање јединица
на поменутој просторији, и у времену од 12. до 18. сеп-
тембра 1943. усмјерио их на извршење задатака. Прије
упућивања јединица на извршење задатака, штаб кор-
пуса је упутио наређење штабовима партизанских од-
реда на територији Црне Горе, Херцеговине и Санџа-
ка да спроведу мобилизацију, консолидују своје редов-
не и припреме се за извођење акција, стављајући их
под своју команду у смислу одлуке Врховног штаба.

²⁴ Архив ВИИ, рег. бр. 27:4 к. 754: дневник команданта 3. ди-
визије.

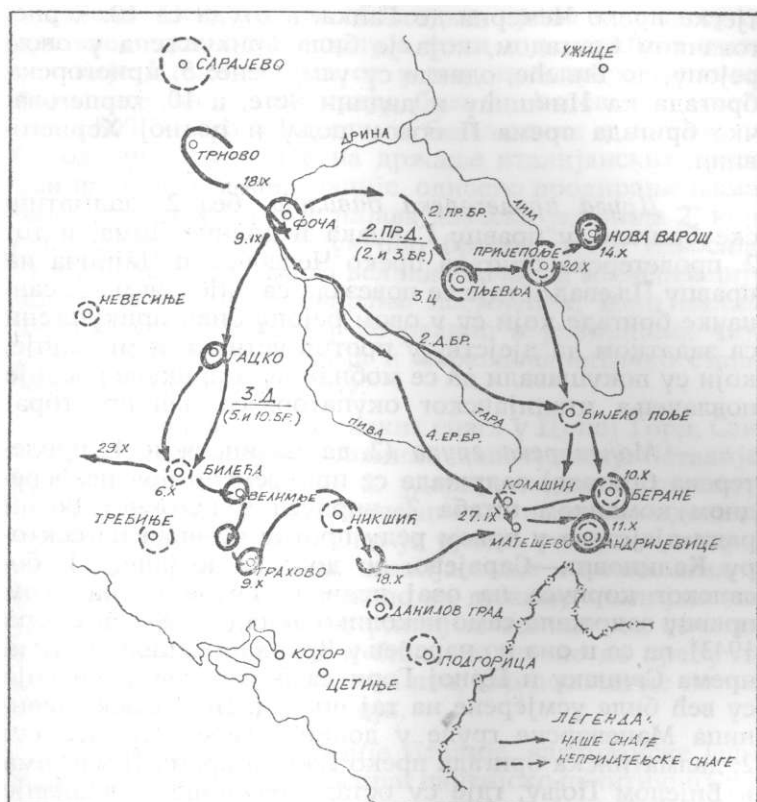
Наређењем су дата и друга упутства одредима као што су: рад на консолидацији органа народне власти (НОО), организацији обавјештајне службе, војних судова и политички рад на терену.²⁵

Штаб 2. ударног корпуса упознао је Главни штаб за Црну Гору и Боку и оперативне штабове у Херцеговини и Санцаку да се његова надлежност, у смислу поменутог наређења Врховног штаба, проширује и на ове штабове, с тим што ће штаб корпуса свој рад и акције усаглашавати са радом партијско-политичких руководства ових области, имајући искључиву надлежност у погледу вођења војних операција, и да ће за свој рад бити непосредно одговоран Врховном команданту. Партизански одреди су у оперативном погледу били потчињени оперативним јединицама за вријеме дјејствовања на њиховом подручју, што је било неопходно ради ефикаснијег и свеобухватнијег дјејства и садјејства свим оружаним снагама у борби против окупатора и квислиншких формација.

Почетком септембра 1943. дошло је до повезивања партијско-политичких руководства Црне Горе, Херцеговине и Санцака са штабом и јединицама 2. корпуса који је у долини Дрине довршавао своје формирање и припремао јединице за покрет према овим областима.

Јединице 2. ударног корпуса из долине Дрине нијесу наступале скупно према одређеним им областима, ни усклађено по времену кретања, него су дјејствовале раздвојено по правцима и самостално, прилагођавајући тактику дјејстава конкретној ситуацији на правцима наступања сваке јединице, односно колоне, и у границама својих стварних могућности, имајући у виду начела и поставке општих директива Врховног штаба и штаба корпуса. Здружена дјејства јединица корпуса су се дјелимично испољила тек после њиховог продора у долине ријека Таре и Лима, с тим што је 10. херцеговачка бригада (касније 29. дивизија) дјејство-

²⁵ *Зборник*, т. III, књ. 5, док. 26: наређење штаба 2. корпуса од 10. IX 1943.

Продор 2. ударног корпуса у Херцеговину, Санџак и Црну Гору (IX—X 1943)

вала претежно самостално на територији Херцеговине и сусједних области.

На основу првог оперативног наређења штаба корпуса од 11. септембра 1943. јединице су наступале:

— Трећа ударна дивизија, без 4. пролетерске бригаде, у правцу Херцеговине и Црне Горе, и то: 5. црногорска бригада (2 батаљона) са штабом дивизије од Брода, долином Дрине до ушћа Сутјеске, долином Су-

тјеске преко Чемерна до Гацка, а отуда са 10. херцеговачком бригадом, која је била прикупљена у овом рејону, до Билеће, одакле су усмјерене: 5. црногорска бригада ка Никшићу и двлини Зете, а 10. херцеговачка бригада према Поповом пољу и јужној Херцеговини.

— *Друга пролетерска дивизија*, без 2. далматинске бригаде, у правцу Санцака и долине Лима, и то: 2. пролетерска бригада преко Челебића и Чајнича на правцу Пљеваља, гдје се повезала са дијеловима 3. санџачке бригаде који су у овом рејону били прикупљени са задатком да дјејствују против четника и милиције, који су покушавали да се мобилишу и прикупе после повлачења италијанског окупатора са овог простора;

— *Маневарска група* (2. далматинска и 4. пролетерска бригада) задржала се привремено под непосредном командом штаба 2. корпуса у источној Босни ради дјејства у првом реду против четника на сектору Калиновик—Сарајево, до доласка јединица 1. босанског корпуса на овај правац. Група се на овом правцу задржала само неколико дана (до 18. септембра 1943), па се и она по наређењу Врховног штаба упутила према Санцаку и Црној Гори да појача јединице које су већ биле усмјерене на тај правац. По доласку јединица Маневарске групе у долину Таре упућене су: 2. далматинска бригада преко Бобова према Пљевљима и Бијелом Пољу, гдје су остале јединице 2. дивизије водиле жестоке борбе са четницима у западном и јужном Санцаку, 4. пролетерска бригада преко Тепаца и Дурмитора на правац Жабљак—Боан према Липову и Колашину, да би се нешто касније у долини Таре повезала са 5. бригадом 3. дивизије, која је на овом правцу наступала из долине Мораче.

На правцу покрета 4. пролетерске бригаде, према Жабљаку и Колашину, кретао се и штаб 2. корпуса, да би координирао рад свих јединица које су дјејствовале на овом правцу против четника и италијанске дивизије »Венеција«, која се још колебала да ли да пређе на страну НОВЈ.

Снаге НОВ у овим областима, према којима су се кретале јединице 2. корпуса уочи и за вријеме капитулације Италије, када су у њих продирале њемачке формације да је окупирају, биле су недовољне (свега око 1.500 бораца у одредима, батаљонима и четама) да би одлучније утицале на држање италијанских трупа или на процес мобилизације, односно продирање њемачких јединица. Зато је најава доласка јединица 2. корпуса, иако је његово укупно бројно стање износило око 2.500 бораца, имала велики значај за мобилизацију нових бораца и активирање постојећих, иако малих, партизанских снага, јер се радило о јединицама чије је искуство, организација и морално-политичко стање било на високом ступњу.

Активирање партизанских снага у Црној Гори, Санцаку и Херцеговини у данима капитулације Италије, прије доласка јединица 2. ударног корпуса, онемогућило је организовање, повезивање и консолидовање четничких формација. Оно је уједно успорило покрет њемачких јединица ка италијанским гарнизонима у Приморју и донекле утицало на држање италијанских јединица, које су се под утицајем четника од почетка капитулације колебале и биле неодлучне да прећу на страну НОВЈ, односно савезника, као посљедице потписивања акта о капитулацији.

У данима капитулације Италије, партизанске јединице на терену, по директиви партијско-политичких руководстава, разоружале су мање италијанске дијелове у рејонима Даниловграда, Чева и Никшића, на Црногорском приморју и у Херцеговини дуж Поповог поља. Приступило се мобилизацији нових бораца и формирању јединица, стварању органа народне власти на ослобођеним подручјима и повјереника у неослобођеним крајевима. Предузете су мјере за разоружање италијанских војника, односно њихово превођење на страну НОВЈ, при чему је важну улогу одиграо Покрајински комитет КП за Црну Гору и Боку, вршећи и улогу Главног штаба за ово подручје. Сличне припреме биле су у то вријеме спроведене и у Санцаку и Херцеговини под руководством партијских руководстава ових обла-

сти. Све је то умногоме доприњело и створило веома повољне услове за долазак и успјешна дјјства јединица 2. ударног корпуса у овој области.

Операција наступања јединица 2. ударног корпуса из источне Босне у Херцеговину, Санцак и Цриу Гору извршена је у три етапе:

— продор у јужну Херцеговину, рејон Никшића и западни Санцак (12—30. септембра 1943);

— продор у Бјелопавлиће, Пипере и област Васојевића и привлачење на страну НОВ италијанских дивизија »Тауринензе« и »Венеција« (1—15. октобра 1943),

— консолидација и одбрана ослобођене територије (15—25. октобра 1943).

ПРВА ЕТАПА НАСТУПАЊА: ПРОДОР КОРПУСА
ИЗ ИСТОЧНЕ БОСНЕ У ХЕРЦЕГОВИНУ И ЗАПАДНИ
САНЦАК (12—30. СЕПТЕМБРА 1943)

Због задржавања Маневарске групе у долини Дрине и њеног дјјства према Сарајеву (2. далматинска и 4. пролетерска бригада) и успутних борби које су јединицама биле наметнуте на осталим правцима (2. и 3. дивизији), снаге 2. ударног корпуса су стигле у Црну Гору са извјесним закашњењем у односу на капитулацију Италије, па су тек крајем септембра и почетком октобра 1943. могле више да се ангажују и озбиљније испоље активност у погледу разоружавања италијанских јединица и њиховог привлачења на страну НОВЈ. Поред наведених сметњи, јединице корпуса су на сва три правца имале претходно да савладају отпор четника, који су покушавали да италијанске јединице по сваку цијену задрже на својој страни, нарочито на правцима Гацко—Билећа—Никшић—Бјелопавлићи и Сињајевина—Липово—Колашин—Васојевићи, као и у западном Санцаку на правцу Пљеваља и Пријепоља. Четници су покушавали да дођу до италијанског оружја и да италијанске војнике искористе против наших јединица. Разумљиво је да је за савлађивање овог от-

пора и разбијање четника било потребно извјесно вријеме, што је успорило покрет наших јединица у овој фази наступања.

Дјејства јединица на правцима наступања развијала су се у веома сложеним оперативним и земљишним условима.

Трећа ударна дивизија (5. црногорска и 10. херцеговачка бригада) отпочела је покрет са 5. бригадом (два батаљона из рејона Брода код Фоче 12. септембра 1944) долином Дрине и Сутјеске према Чемерну и Гацком, односно према сјеверној Херцеговини и спојила се у рејону Гацка са својом 10. бригадом. Гацко је ослободила 10. бригада 10. септембра 1943. године, пошто је претходно разбила дијелове Гатачке четничке бригаде на простору Автовац—Гацико. На овом правцу са 5. бригадом кретао се штаб 3. дивизије. Пета бригада је успутно, у долини Дрине код с. Приједражја, на путу Брод—Белене, напала и разбила четничку групу од око 30 људи, које је већином заробила и разоружала, па је затим, несметано продужила покрет према Чемерну и Гацку.²⁶

По доласку у рејон Гацка и спајања са 10. бригадом (13. септембра), извршен је заједнички напад ових двију бригада на Гатачку четничку бригаду, којом је командовао Милорад Поповић. Према добијеним обавјештењима, она се припремала да, заједно са дијеловима Билећке четничке бригаде и голијском четничком групом попа Перишића, изврши напад на наше јединице у овом рејону и заузме Гацко. Четници су се у ту сврху већ прикупљали на простору између Гацка, Казанаца и Билеће. Четници су држали положаје: од Казанаца до Равног — група попа Перишића; од Равног до Кобиље главе — Гатачка бригада; на сектору Кобиља глава—Плана—Билећа налазила се Билећка четничка бригада.

Пета и 10. бригада пошле су у напад (15. септембра) са линије Равно—Липник правцима: Равно—Леденик—Казанци—Црквице—Билећа (5. бригада), и Липник—

²⁶ Архив ВИИ, рег. бр. 27/А, к. 754: поменути дневник команданта 3. дивизије.

—Самобор—Гарева—Данићи—Степен—Кобиља глава—
—Плана—Билећа (10. бригада). У четвородневним борбама (15—18. септембра) које су биле нарочито жестоке на Равном, Липнику, Самобору, код Казанаца и Степена, на Кобиљој глави, Коритима, Планику и Паној и око Билеће, четници су, упркос помоћи коју им је пружио њемачки гарнизон из Требиња, били потучени, претрпјевши губитке од око 50—60 мртвих, рањених и заробљених.²⁷ Остаци разбијених дијелова повукли су се према Невесињу, Голији и Ситници, да би затим, уз помоћ и с ослободом на њемачке гарнизоне у Дубровнику и Требињу, организовали одбрану Билеће коју су опколиле наше јединице.

Нијемци су били одлучили да спријече продор наших јединица у долини Требишњице, па су довели довољно снага, ојачаних артиљеријом и тенковима, да онемогуће наш припремани напад на Билећу и задрже билећки гарнизон у својим рукама, као бочно обезбјеђење правца према Требињу и мору, користећи при том помоћ Требињске четничке бригаде.

Да би се избјегли губици у нападу на утврђени билећки гарнизон, штаб 3. дивизије који се налазио на том сектору, уз консултацију са штабовима 5. и 10. бригаде, одустао је од директног напада на Билећу, а јединице је повукао и усмјерио на борбу са чегницима у Херцеговини и Црној Гори, како би се спријечила мобилизација људи за борбу против НОП-а и наше војске.

Пошто је на основу процјене ситуације у западном дијелу Црне Горе и у Херцеговини, одустао од напада на Билећу, штаб 3. дивизије је у духу директива штаба корпуса одлучио (19. септембра) да се 10. херцеговачка бригада усмјери ка јужној Херцеговини, према Љубињу, Стоцу и Поповом пољу ради разбијања четника и усташа на тим правцима и онемогућавања њиховог покушаја да изврше мобилизацију за своје јединице у овој области, а затим да дјејствује према Невесињу, Гацку и Требињу, према ситуацији

²⁷ Р. Вукановић, *Ратни пут Треће дивизије*, Војно дело, Београд 1970.

на тм правцима и попуни своје батаљоне новим борцима. Истовремено, 5. бригади је наређено да одмах крене преко Велимља и Бањана ка Никшићу, да разбије четнике на овом правцу и повеже се у рејону Никшића са својим дијеловима који су се послје битке на Сутјесци вратили у Црну Гору. Са 5. бригадом на правцу Никшића кретао се и штаб 3. дивизије без замјеника команданта, који је остао са 10. бригадом у Херцеговини.

Овим бригадама је том приликом штаб дивизије наредио да врше попуну својих батаљона и помогну формирање нових јединица, да проширују ослобођену територију и помажу успостављање народне власти на ослобођеним подручјима, као и да развијају свестрану политичку активност међу народом. Препоручено им је да избегавају фронталне борбе са јачим непријатељем и нападе на јако утврђена мјеста, нарочито док су јединице још недовољно попуњене и слабо наоружане. Обје бригаде су још истог дана отпочеле припреме, покрете и дјејства у смислу одлуке штаба дивизије.

Десета херцеговачка бригада, од момента одвајања од 5. црногорске у рејону Билеће (19. септембра), дјејствује самостално на територији Херцеговине као посебна маневарска група у цјелини или по дијеловима, врши попуну батаљона, ф^оР^м"Р^а нове јединице које потом прерастају у групе батаљона и бригаде, помаже успостављање народне власти, развија свестрану политичку активност у народу и тако постаје окосница и ослонац народноослободилачке борбе у Херцеговини, језгро нових већих формација, иницијатор и извођач борбених акција против Нијемаца, усташа, четника и домобрана. Средином новембра 1943. она постаје језгро нове 29. херцеговачке дивизије, која је све до ослобођења Херцеговине дјејствовала на тој територији и територији сусједних области, у оквиру и под руководством штаба 2. ударног корпуса и Врховног штаба.

Из рејона Билеће 10. бригада кренула је према југозападној Херцеговини. На овом правцу је брзим и ефикасним продором нападала четнике, Нијемце, до-

мобране и усташе код Ситнице и Љубиња, на Поповом пољу, као и посаде жандарма и милиције дуж жељезничке пруге Мостар—Попово поље. Она је онемогућила покушаје непријатеља да је трајно потисну са овог простора и омету њене борбене задатке и мобилизацију у овој области. Када је привремено напустила (19/20. септембра) околину Билеће, 10. бригада је продужила с нападом на четнике према Ситници и Дабру. Из рејона Дабра полази према Љубињу и у покрету разбија мање дијелове њемачке 7. СС дивизије код с. Влаховића, нанијевши им губитке од око 40 војника. Затим су дијелови бригаде напали (24/25. септембра) посаду од око 170 жандарма и милиционера у с. Равном, на жељезничкој прузи Хум—Габела, нанијевши им знатне губитке у људству, наоружању и разном материјалу, порушили на овом сектору пругу на дужини око 15 км. Слиједећег дана (26. септембра), јединице 10. бригаде су се из овог рејона повукле пред јачим дијеловима 7. СС дивизије. Непријатељ је код с. Равног и с. Влаховића имао губитке од око 100 мртвих, рањених и заробљених војника, а наше снаге су дошле до великог плијена у оружју, муницији и опреми. Уништене су двије локомотиве и четрнаест вагона.²⁸

У то вријеме су се у овој области активирале многе партизанске групе и мањи одреди: рушили пругу између Пољица и Хума, задржавали возове и ослобађали италијанске заробљенике које су њемачке јединице разоружале и одводиле у заробљеништво, нападали мање посаде дуж жељезничке пруге и мање колоне на путевима, што је умногоме олакшавало акције батаљона 10. бригаде.

Да би потиснули 10. бригаду из овог рејона, удружени непријатељи (Нијемци, четници, усташе и домобрани) продрли су у Попово поље, и ту извршили припреме за напад на бригаду јачим снагама. Откривши благовремено ове припреме и намјере непријатеља 10. бригада је у току ноћи (26/27. септембра) извршила снажан изненадан напад и тако омела непријатељев

²⁸ Радомир Петковић, *Херцеговина у НОР-у*, ВИЗ, Београд, стр. 677.

план. Том приликом је разоружала домобране на железничкој станици Пољице, а затим извршила брзи покрет према Требињу, продирући дијеловима до самог предграђа пошто је претходно разбила (29. септембра) дијелове Требињске четничке бригаде, 14. домобранског пука и 7. СС њемачке дивизије код Бегове куле. На Поповом пољу је убијено, рањено и заробљено око 80 четника, а у Пољицу преко 30 домобрана и усташа, док је уништено неколико вагона и двије локомотиве. Код Требиња непријатељ је имао губитке од око 80 погинулих и рањених.²⁹

Пета црногорска бригада, последије одвајања од 10. херцеговачке бригаде (19. септембра), усмјерила је дјејства из рејона Билеће преко Бањана према Никшићу. На правцу свог наступања ова бригада, у времену од 19. до 28. септембра 1943, разбија четничке групе на простору Бањана, Вилуса и Рудина, које су се прикупљале ради организовања и вршења мобилизације. Ојачана у Велимљу дијеловима Никшићког одреда (око 100 бораца), 5. бригада је осујетила неколико напада четника са разних страна, па је и расположење народа гдје су стигли дијелови бригаде било повољније и све је више расло у корист НОП-а. Исто расположење запажено је тада готово у цијелој Црној Гори. Долазак 3. дивизије у то вријеме на територију Црне Горе и Херцеговине био је неопходан управо због превирања у четничким редовима, код крилаша и осталих квислинга; био је то тренутак када их је требало потпуно разбити и уништити. Дјејство бригада 3. дивизије против Нијемаца и политички рад у народу условили су слабљење и деморализацију у четничким редовима, као и у редовима других реакционарних и квислиншких група. Сваки успјех наших јединица изазивао је све већи прилив нових бораца, што је бројно и квалитативно јачало Народноослободилачку војску у овим крајевима.

Под заштитом 5. бригаде у Велимљу је одржан народни збор на којем је изабран НОО, док су слиједећих дана формиран народни одбори по свим селима на

29 Исто.

овом подручју. Четници су покушавали да омету овакве скупове и да привуку на своју страну крилаше који су се распадали као формације. Међутим, 5. бригада и дијелови Никшићког одреда разбили су ове покушаје. Народ Бањана, је без обзира на повремене упаде и пријетње четника, постепено и све масовније прелазио на страну народноослободилачког покрета. На овој територији убрзо се учврстила власт, па је она постала ослонац НОП-а и спона између црногорских и херцеговачких јединица НОВ. Околне општине: граховска, рудинско-трепачка и вучедолска још су неко вријеме остале под утицајем четника, који су се повезивали са сусједним четницима Требињске и Билећке бригаде, и једни на друге се ослањали у борби против наших јединица.

Послије неколико борби са четницима код Вилуса и Трепче, којима су наше јединице нанијеле знатне губитке, 5. бригада се повукла према Никшићу и на простору Тиса—Милочани повезала се са дијеловима Никшићког одреда и са Главним штабом за Црну Гору и Боку. Покрајински комитет КП за Црну Гору и Боку је, до доласка 2. корпуса био оформио за руковођење јединицама Главни штаб са замјеником команданта и помоћником политичког комесара. Штаб 2. корпуса, по доласку на овај терен, преузео је функцију командовања.

У састав 5. бригаде ушла су њена два батаљона који су се вратили у Црну Гору после битке на Сутјесци, гдје су попуњени дијеловима Никшићког и Зетског одреда, па је сада бројно стање бригаде нарасло на око 650—700 бораца, што ју је учинило способном за обимније и теже задатке.

Штаб 3. дивизије се из рејона Никшића повезао са штабом корггуса, који је стигао са 4. бригадом у рејон Боана, Главним штабом за Црну Гору и Боку и штабом Никшићког одреда, који су се налазили у рејону Никшића и, пошто је оцијенио да још не постоје услови за напад на њемачки гарнизон у Никшићу, донио је одлуку о другим задацима јединица.

Друга пролетерска дивизија је 2. пролетерску бригаду упутила (12. септембра) из рејона Фоче преко Таре за Санцак, гдје су се налазили дијелови 3. санџачке бригаде (рејон Пљеваља) у борби са четницима. Њен је задатак био да разбије четнике у овој области и изврши мобилизацију нових бораца за попуну својих и формирање нових јединица.

У међувремену, прије доласка јединица 2. дивизије у Санцак, Нијемци су напустили ову област. Послије пете офанзиве 118. њемачка дивизија пребачена је на сектор Нова Варош—Пријепоље—Пљевља—Шавник—Жабљак, да би по капитулацији Италије, коју је њемачка Врховна команда очекивала, што прије посјела Црну Гору и омела искрцавање англо-америчких трупа на јадранску обалу (Црногорско приморје). Када је Италија капитулирала, 118. дивизија је из долине Лима, преко Жабљака и Никшића, упућена ка Подгорици и Црногорском приморју, гдје је разоружала италијанске дивизије »Ферару« и »Емилију«, а затим и главнину дивизије »Тауринензе«. На територији Црне Горе наишла је на отпор јединица 2. ударног корпуса које су у то вријеме, крајем септембра и почетком октобра 1943, продирале у ову област. Ова дивизија је окупирала Црну Гору са Црногорским приморјем, као и рејон Дубровника, и остала на овом простору до краја октобра 1943, када су је у Црној Гори смијениле јединице 181. њемачке дивизије, а у Херцеговини у рејону Дубровника јединице 7. СС дивизије.

Насталу ситуацију искористили су четници и заузели Бијело Поље, Пријепоље, Бродарево и Нову Варош. У Прибоју се још налазио италијански гарнизон јачине батаљона. У Пљевљима се послјије одласка Нијемаца ка Приморју налазила муслиманска милиција јачине 400—500 људи, која није била расположена у ово вријеме да се бори против јединица НОВ.

Дијелови 3. санџачке бригаде (око 300 бораца) налазили су се у ширем рејону Пљеваља у очекивању доласка 2. пролетерске бригаде, у чијем саставу је било око 100 бораца 3. санџачке бригаде. Иако бројно мала, 3. санџачка бригада је одржала борбено расположење

народа и створила повољне услове за најављени долазак осталих јединица 2. дивизије у ову област.

Пошто је на свом путу из долине Дрине према Санцаку 2. пролетерска бригада разбила групе четника на простору Заборана и Мељака, избила је (18. септембра) у шири рејон Пљеваља, на простор с. Миљакловићи—с. Маоче.

У међувремену се прикупила јача групација четника (око 800) јужно и западно од Пљеваља, у рејонима Шаховића и Мељака, са циљем да разбије концентрацију 2. пролетерске дивизије око Пљеваља и да заузме град. Четници су извршили напад (20. септембра) са двије јаче колоне: 1. и 2. бјелопољска, јуришна и дио Колашинске четничке бригаде под командом Борђија Лашића нападале су са југа правцем Шаховићи—Коврен—Пљевља, а четници из Старог Раса под командом Воја Лукачевића са истока, из рејона Хоћевине и Мељака према Пљевљима.

Друга пролетерска бригада је напала и разбила Лашићеве четнике у рејону Коврена и одбацила их према Бијелом Пољу, па се потом оријентисала према Пљевљима, садјејствујући дијелом својих снага (1. баталјон) 3. санџачкој бригади у разбијању четника у рејону Јабукe и њиховом одбацивању према Пријепољу. Дијелови 2. пролетерске бригаде извршили су напад и на Лукачевићеве четнике у рејону Мељака и принудили их да одступе према Прибоју. Тако је четнички план о разбијању наших јединица и заузимању Пљеваља потпуно пропао. Јединице 2. пролетерске дивизије (2. пролетерска и 3. санџачка бригада) последије ових борби, разбијања и одбацивања четника на оба правца, ослободиле су Пљевља (22. септембра) и разоружале милицију без њеног отпора. У борбама око Пљеваља четници су имали губитке око 80 погинулих, рањених и заробљених, а заплијењен им је већи дио оружја, муниције и разне опреме.³⁰

Послије ослобођења Пљеваља порасло је расположење народа за НОВ. У редове 2. пролетерске и 3. сан-

³⁰ Зборник, т. I, к. 16, г. 35 и извештај штаба 2. дивизије; Ј. Вукотић, *Друга пролетерска дивизија*, ВИЗ, Београд 1972.

чачке бригаде ступили су иови борци из овог краја, организована је народна власт и други органи НОП-а на ослобођеној територији. Убрзо послје тога у Пљевљима је формиран Срески НОО (3. октобра) и команда војног подручја (8. октобра).

Пошто су четници држали Пријепоље, Бијело Поље и Рудо, а у Прибоју је био још један батаљон италијанске дивизије »Венеција«, штаб 2. дивизије је усмјерио даља дјејства својих јединица у долину Лима према овим мјестима. Друга пролетерска и дијелови 3. санџачке бригаде извршили су напад на четнике под командом Вука Калаита, ојачане 1 четом Италијана, разбили их у рејону Пријепоља и ослободили град (25. септембра). Непријатељ се одавде повукао у неред. Заробљено је око 100 италијанских војника и заплијењена већа количина хране и опреме. У Пријепољу је задржана главнина 2. пролетерске бригаде са једним батаљоном из 3. санџачке бригаде. У Пљевљима је као посадна јединица остављен један батаљон 2. пролетерске бригаде. Неколико дана послје овога дијелови 2. и 3. бригаде 2. дивизије и Бјелопољског одреда ослободили су Бијело Поље од четника, који су се без отпора повукли и разбјежали.

Послије ослобођења Пљеваља, Бијелог Поља и Пријепоља, ситуација у Санџаку је била веома повољна за даљи развој НОП-а и попуну јединица НОВ-е. Формирани су Бјелопољски и Пљеваљски НОПО са по 200 бораца, а вршене су припреме за формирање и осталих одреда на територији Санџака (Пријепољског и Новопазарског одреда). У западном Санџаку, крајем септембра, створена је већа ослобођена територија са сједиштем у Пљевљима.

Око 20. септембра, у састав 2. пролетерске дивизије ушла је и њена 2. далматинска бригада из Маневарске групе, крећући се правцем: Добро Поље—Миљевина—Брдо на Дрини—Челебић и избила на комуникацију Пљевља—Жабљак у рејону с. Потпећа, одакле се повезала са 2. пролетерском и 3. санџачком бригадом. Доласком 2. далматинске бригаде на овај правац 2. пролетерска дивизија је комплетирана, све њене бригаде

биле су иа територији Санџака. Она је затим наставила борбе у западном Санџаку и долини Лима против четника, који су се повремено прикупљали и активирали у овим рејонима. Крајем септембра 2. пролетерска дивизија са 2. пролетерском и 3. санџачком бригадом упућена је (30. септембра) у правцу Колашина преко Мојковца да подржи борбу 4. пролетерске бригаде за одбрану тек ослобођеног Колашина од напада јаких четничких снага, које су се прикупиле и тежиле да претму ово мјесто. У Санџаку је остала 3. санџачка бригада са дијеловима 2. пролетерске дивизије и партизанским одредима да контролишу правце из долине Дрине и Лима према Пљевљима.

Пошто су осјетили да су у западном Санџаку остале мање снаге НОВ-е, послје упућивања главнине 2. дивизије према Колашину, четници су прикупили своје разбијене групе и нападом покушали да одбаце наше јединице из долине Лима и западног Санџака. Противнападима 3. санџачке, дијелова 2. пролетерске бригаде и партизанских НОПО са овог терена, послје борби вођених око Прибоја, Рудог, Пријепоља и Нове Вароши, четници су разбијени и одбачени на свим овим правцима претрпјевши знатне губитке.

Маневарска група 2. корпуса, састава 2. далматинска и 4. црногорска бригада, пошто је неколико дана дјејствовала на правцу Калиновик—Сарајево до рејона Трнова, прекинула је контакт са непријатељем на овом правцу (18. септембра). У вези са основним задатком корпуса, упућена је усиљеним маршем према Црној Гори, с тим што је по преласку на десну обалу Дрине преко Челебића и десном обалом Таре дошла у рејон с. Бобова, одакле је 4. бригада упућена преко Тепаца и Дурмитора према Боану на правцу Колашина, док је 2. далматинска бригада упућена према Пљевљима у састав своје дивизије, која је дјејствовала у западном Санџаку и у долини Лима (2. пролетерска и 3. санџачка бригада).

Четврта бригада је од 25. до 27. септембра 1943. када је стигла у Боан, на свом даљем покрету ка долини Таре, разбила четнике у рејону Вратла и Липова,

напала и принудила на предају италијански гарнизон у Колашину (3. батаљон 83. пука дивизије »Венеција«), док су се остаци разбијених четника, који су се били склонили пред нападом 4. бригаде у ово мјесто, разбјежали и повукли према Матешеву, гдје се налазила једна чета италијанског батаљона из Колашина, и према Беранама и Андријевици, гдје је била главнина италијанске дивизије »Венеција«.

Ослобођењем Колашина, крајем септембра, још није било стабилизовано стање на овом подручју. Четници су се после првог пораза почели прикупљати и повезивати око Трешњевика, Матешева и Кључа и, ослањајући се на јединице дивизије »Венеција« у долини Лима, покушали између 30. септембра и 5. октобра да одбаце 4. бригаду из долине Таре и заузму Колашин. Њихов циљ је био да и даље задрже свој утицај у Васојевићима, везујући за себе дивизију »Венеција« и користећи њено наоружање и опрему. Четнички команданти са овог сектора налазили су се као савјетници у штабу дивизије »Венеција«, што је успоравало њено преговарање са штабом 2. корпуса.

Пошто је 4. бригада била нападнута са разних страна од бројних четничких група које је подржавала италијанска артиљерија, а 5. црногорска бригада 3. дивизије се још налазила у рејону Никшића, штаб корпуса је на овај правац оријентисао из Санцака дијелове 2. пролетерске дивизије и Васојевићки партизански батаљон, који се тада налазио у рејону планине Бјеласице. У здруженом нападу ових јединица и 4. бригаде, која је у том моменту била у тешком оперативном положају, четници су у наредних неколико дана потиснути са положаја око Колашина према Лијевој Ријеци, Андријевици и Беранама. У Андријевицу се повукла и чета Италијана из Матешева. На тај начин је пропао покушај четника да потисну наше јединице из долине Таре. У нападу на Колашин учествовали су четници под командом Лашића, који се са око 1.200 људи вратио из Санцака када је сазнао за ситуацију код Колашина и у Васојевићима.

Послије ове успјешно завршене операције, одбра-не Колашина и разбијања четника, наше јединице су ставиле под своју контролу комуникацију Колашин—Лијева Ријека и Колашин—Андријевица. Колашин је после овога постао важно упориште ослобођене територије у којем се одвијала интензивна политичка, војна и друга дјелатност наших органа власти и организација. Одржавани су значајни скупови и конференције, који су знатно утицали на даљи развој НОП-а у Црној Гори.

ДРУГА ЕТАПА НАСТУПАЊА: ПРОДОР У БЈЕЛОПАВЛИНЕ, ПИПЕРЕ И ОБЛАСТ ВАСОЈЕВИКА, РАЗБИЈАЊЕ ЧЕТНИКА И ПРИВЛАЧЕЊЕ ИТАЛИЈАНСКИХ ЈЕДИНИЦА НА СТРАНУ НОБ (1—15. ОКТОБРА 1943)

У тренутку избијања јединица 2. ударног корпуса на територију Црне Горе, Санцака и Херцеговине, односно у област јужне Херцеговине, Никшића, Колашина, Пљеваља и Пријепоља, војнополитичку и оперативну ситуацију су, углавном карактерисали слиједећи фактори:

— Четници Драже Михаиловића у разним крајевима ових области су покушавали да изврше мобилизацију за своје јединице. Уједно, четнички команданти у Црној Гори и Херцеговини настојали су да привуку на своју страну италијанске јединице које Нјемци нијесу успјели заробити и разоружати.

— Италијанске јединице које су одбиле да се предају Нјемцима: дивизије »Тауринензе« и »Венеција« колебале су се између обећања четника да ће им омогућити пребацивање у Италију и неодлучности да приступе НОВЈ.

— Нјемци су успјели да пригуше борбу у Боки Которској и на Црногорском приморју, која се тамо развила у данима капитулације Италије. Они су већ били запосјели гарнизоне у Црногорском приморју и Боки Которској и успоставили гарнизоне у Никшићу, Даниловграду, Подгорици и на Цетињу, укључујући

у свој састав и иеколико италијанских фашистичких батаљона који су прешли на њихову страну. Нијемци су до краја септембра успјели да повежу разне реакционарне групе, организују квислиншку власт са милицијским и жандармеријским јединицама по разним мјестима, тако да је командант њемачких окупационих снага у Црној Гори генерал Кајпер издао проглас о преузимању власти на територији Црне Горе.

— Италијанске дивизије »Тауринензе« (била је у покрету према Боки, да би се пребацила у Италију) и »Венеција« (била је дислоцирана у долини Таре и Лима), дјелимично су биле у борбеном контакту са Нијемцима на правцу Црквице и Грахова (»Тауринензе«³¹) и у стању колебања да ли да успоставе везу са јединицама 2. корпуса (»Венеција«).

— На територији Црне Горе, Херцеговине и Санцака извршено је повезивање партизанских дијелова и њихово активирање, док је у Херцеговини 10. херцеговачка бригада извршила продор у јужну Херцеговину.

— Партијске организације на овим територијама биле су још у фази организационог сређивања послје поремећаја који су у њима настали послје пете офанзиве.

— Расположење народа, и поред неизвјесности која је још владала, расло је у корист иародноослободилачког покрета, поготово што су већ биле извршене психолошке и организационе припреме за долазак јединица 2. ударног корпуса, од којих је очекивана велика борбена и морална помоћ, а оне су до краја септембра 1943. извршиле дубок продор у области Херцеговине, Санцака и Црне Горе.

Избијањем јединица 2. ударног корпуса у помену-те области Црне Горе, Херцеговине и Санцака завршена је прва етапа њиховог наступања. Тако су створени повољни услови за дјејства у слиједећој етапи продирања у област Бјелопавлића, Пипера и Васојевића, као и проширивање продора у области јужне, западне и

31 Из Дивизије »Тауринензе« успјело је да се прикључи партизанима само око 1.900 војника, а све остало људство, тешко наоружање и комора пало је у руке Нијемада (118. дивизије).

сјеверне Херцеговине. До средине октобра створена је велика ослобођена територија у Црној Гори, Санцаку и дијелу Херцеговине, на којој је изграђивана народна власт и успостављени војно-позадински органи, вршена мобилизација и попуна јединица, формирање партизанских одреда и припреме за формирање нових бригада. Привремени упади окупаторских јединица на ову територију, која је обухватала простор између Дрине, Лима, Пиве и Зете, изазивали су активирање четника на појединим мјестима, али све то није утицало да се битно промијени успостављено стање у овој области Црне Горе и Санцака, које је настало као резултат дотадашњих борбених дјјстава јединица 2. корпуса, нити је могло да омете овај корпус у извршењу наредних задатака.

Слиједећи подухват јединица 2. ударног корпуса из долине Таре и рејона Никшића усмјерен је на ширу област Васојевића и Бјелопавлића ради борбе са четницима који су се још држали на окупу у мањим и већим групама, као и на привлачење, односно разоружавање италијанских дивизија које су своју главнину држале прикупљену у Беранама и Андријевици («Венеција») и на правцу Грахово—Рисан («Тауринензе»). Команда дивизије «Венеција», послије преласка њеног батаљона из Колашина на страну НОВ, под притиском напада који су вршиле наше јединице у правцу Берана, гонећи четнике пошто су их разбили код Колашина, прихватила је понуђене услове штаба корпуса, и 10. октобра 1943. прешла на страну НОВ и ставила се под њену команду. Она је нешто касније (2. децембра) преформирана, заједно са бригадама дивизије «Тауринензе», које су пришле јединицама 3. дивизије, у италијанску партизанску дивизију «Гарибалди».

Покушај четника да онемогуће ове преговоре и спријече продор наших јединица у долину Лима и Васојевиће потпуно су разбиле јединице 2. корпуса, које су на овом правцу дјејствовале (2. и дијелови 3. дивизије и Комског одреда). Пошто су изгубили даљу потпору Италијана, разбијени остаци четника под командом Борћа Лашића повукли су се преко Комова и Лијеве

Ријеке ка Кучима и Подгорици, гдје су се ставили под заштиту Нијемаца. Наше јединице су овим подухватом ослободиле Беране (10. октобра) и Андријевицу (11. октобра).

Изгубивши ослонац у италијанској дивизији »Венеција«, четници више нијесу имали снаге ни материјалне потпоре да би се озбиљније супротставили јединицама НОВ. Њихови дијелови који се нијесу успјели повући ка Подгорици скривали су се у планинским предјелима, одакле су повремено упадали у села, али су их наша потјерна одјељења брзо откривала и уништавала. Завршетком ове операције била је разбијена база четника у Васојевићима. Ова област је убудуће била стална партизанска база и резервоар за попуњу старих и формирање нових јединица. Она је постала база за мобилизацију, снабдијевање и прикупљање јединица НОВ, а нешто касније и стратегијско-оперативна основица са које су снаге НОВЈ одлуком Врховног команданта усмјераване у Србију. Преко ове територије извршено је и повезивање са народноослободилачким покретима и јединицама на Космету и у Албанији.

На сектору Никшића и у долини Зете дијелови 2. корпуса су у овом периоду дјејствовали на слиједећи начин: 5. *црногорска бригада*, послје краћег задржавања у рејону Никшића, упућена је прво према Грахову, да разбије четнике на простору Трепча—Вилуси—Осјеченица, а затим да се на правцу Грахово—Црквице повеже са дијеловима италијанске дивизије »Тауринензе«, која се налазила у борбеном додиру са Нијемцима према Рисну и изразила спремност да пређе на страну НОВЈ, да би избегла заробљавање од стране Нијемаца. У времену од 30. септембра до 4. октобра 1943. 5. бригада је под командом штаба 3. дивизије успјела разбијети четнике на правцу Рудине—Трепча—Вилуси и Осјеченица—Јабука, и да их одбаци према Бијелој Гори, а потом ослободи Грахово (4/5. октобра). Послије ослобођења Грахова 5. бригада је дошла у везу са штабом дивизије »Тауринензе«, чије су јединице већ биле напустиле положаје према Рисну и почеле да се повлаче према Бијелој Гори и Грахову. Пета бригада је успјела

да под жестоком борбом са њемачким јединицама које су наступале од Црквица преко Грахова и од Никшића преко Трубјеле прихвати дијелове дивизије »Тауринензе« преко комуникације Никшић—Трубјела—Вилу-си и доведе их на ослобођену територију у рејону Никшића коју су контролисале јединице Никшићког одреда, док су главнину ове италијанске дивизије Нијемци успјели разбити и заробити у рејонима Бијеле горе и Трубјеле. Напад су вршле јединице њемачке 118. дивизије.

Од дијелова италијанске дивизије »Тауринензе« који су под заштитом 5. бригаде избјегли заробљавање од стране Нијемаца и раније разоружаних дијелова ове дивизије и дивизије »Ферара« од стране Никшићког, Ловћенског и Зетског одреда, формиране су двије италијанске партизанске бригаде: »Аоста« и 2. бригада дивизије »Тауринензе«. Бригада »Аоста« стављена је под команду штаба 3. дивизије и привремено је ушла у њен састав. Неборачко људство италијанских јединица распоређено је на споредне службе у нашим јединицама, а нешто касније формирано у радне батаљоне. Обје ове бригаде су, када је формирана италијанска дивизија »Гарибалди« (12. децембра) ушле у њен састав, заједно са бригадама дивизије »Венеција«, како је већ наведено. Италијанска партизанска дивизија »Гарибалди« стављена је под команду 2. ударног корпуса и остала у његовом саставу све до њеног репатрирања, у прољеће 1945. године.

Из рејона Никшића 5. црногорска бригада је упућена, наредбом штаба 3. дивизије, у правцу Бјелопавлића и долине Мораче ради разбијања четника Зетског четничког одреда под командом Баја Станишића, који су се налазили на овом правцу, а затим ради повезивања са 4. бригадом у долини Таре, камо је она била упућена од стране штаба корпуса. Петој бригади је на овом правцу био потчињен у оперативном погледу и Зетски одред, док је за обезбјеђење њеног покрета и дјејстава у рејону Никшића остао Никшићки одред и италијанска бригада »Аоста«, тј. за блокирање Никши-

ћа и спречавање испада непријатеља из овог гарнизона у позадину 5. бригаде или на другим правцима.

Нијемци су били успоставили гарнизоне у Даниловграду и Подгорици и ојачали их италијанским фашистичким батаљонима који су прешли на њихову страну, а затечени су у овим мјестима. У близини ових гарнизона прикупљале су се и организовале групе четника из даниловградског и подгоричког среза, који су у организационо-командном погледу припадали Зетском четничком одреду под командом Баја Станишића, чији се штаб налазио у манастиру Острогу, гдје је била смјештена у то вријеме и Главна четничка команда за Црну Гору на челу са генералом бивше југословенске војске у пензији и баном Зетске бановине Блажом Букановићем. Послије продора 4. бригаде и других јединица корпуса у долини Таре и Васојевића, четници из ових области су се такође оријентисали ка Подгорици и прикупљали се на овом подручју које је још било под контролом четника Зетског одреда и њемачких гарнизона у Подгорици и Даниловграду.

Руководство четника, које је за своје командно мјесто одабрало манастир Острог, покушавало је да се одавде повеже са четницима у другим мјестима Црне Горе, да диригује мобилизацијом и даљим акцијама овог покрета, с намјером да га задржи под својим утицајем, надајући се да ће помоћу њемачког окупатора успјети да разбије јединице Народноослободилачке војске. Њемачки окупациони командант им је у том погледу обећао помоћ и свестрану сарадњу.

Након извићања и добијања података о непријатељу на правцу предстојећег наступања 5. бригаде, штаб 3. дивизије је упутио из никшићке жупе 5. бригаду да изврши задатак на овом правцу. У жестоким борбама од 14. до 18. октобра 1943. године 5. бригада је потпуно разбила дијелове Зетског четничког одреда на простору Бјелопавлића, заробила и уништила на простору Острога обје четничке команде — главно четничко руководство у Црној Гори у то вријеме на челу са Блажом Букановићем и Бајом Станишићем, са око 20 официра који су били на разним дужностима у њиховим штабовима.

Пета бригада је истовремено одбила и разбила покушај Нијемаца и четника из Никшића и Даниловграда да пружи помоћ опсједнутим четницима у Острогу и Вражегрмцима. Она је у борбама на простору Стубица, Острог, Вражегрмци нанијела непријатељу губитке од преко 100 мртвих, рањених и заробљених, и заплаћенила велику количину оружја, муниције и разне опреме, док је сама претрпјела тешке губитке — 35 погинулих и рањених бораца, међу којима је погинуо и командант 5. бригаде Бошко Јанковић.³² Непријатељ је у овим борбама задобио ударце који су се, због губљења руководства, негативно одразили на цио четнички покрет у Црној Гори. Настало је расуло четника не само у овој области, јер се вијест о поразу брзо проширила по Црној Гори, Санцаку и Херцеговини, гдје су ова четничка руководства још имала неки утицај.

Послије борби у Бјелопавлићима 5. црногорска бригада је продужила наступање преко Пипера ка долини Мораче и комуникацији Подгорица—Колашин. На овом правцу разбила је мање групе четника на простору Пипера, Горње и Доње Мораче и Роваца, као и на простору Братоножића и Лијеве Ријеке. Она се тек крајем октобра повезала са дијеловима 4. бригаде у долини Таре.

У овој фази наступања 2. ударног корпуса дјејства на подручју Херцеговине одвијала су се у сложеним и специфичним условима развоја НОБ-е у овом крају. Послије краћег задржавања око Требиња, крајем септембра 10. херцеговачка бригада кренула је према Билећи и успут разбила неколико група Требињске четничке бригаде, а затим напала Нијемце и четнике у Билећи, принудивши их послије дводневних борби да напусте ово мјесто (5. октобра) и да се уз веће губитке повуку према Требињу.

Три дана послије ослобођења Билеће (8. октобра) њемачка борбена група »Шмитхубер« из састава 7. СС дивизије интервенисала је од правца Невесиња и принудила јединице 10. бригаде да се повуку на планину Ситницу, код Љубиња. Непријатељ је јачим снагама

³² *Зборник*, т. III, књ. 5 д. 131: извјештај штаба 3. дивизије од 19. X 1943.

7. СС дивизије и дијелова Билећке четничке бригаде продужио напад (11. октобра), уз подршку артиљерије, авијације и тенкова, са циљем да 10. бригаду опколи и разбије на простору Ситнице. Међутим, штаб 10. бригае је открио намјере непријатеља, прикупио јединице и извршио са њима продор према Билећи преко комуникације Билећа—Гацко, у рејон Бањана, гдје су остале на краћем предаху до 17. октобра. На овом правцу 10. бригада је код Вучјег Дола и Велимља разбила дијелове Вучедолске четничке бригаде који су се овдје били поново прикупили после одласка 5. црногорске бригаде са овог терена.

Губици непријатеља (по подацима наших јединица) у борбама код Билеће (5—10. октобра) били су: 108 погинулих, преко 120 рањених и 22 заробљена; заплијењена су 3 минобацача, 8 пушкомитраљеза и 63 пушке. Губици 10. бригае за исто вријеме били су: 8 погинулих и 35 рањених.³³

Успјеси у дотадашњим борбама са непријатељем латени су приливом нових бораца у редове 10. херцеговачке бригаде и формирањем нових батаљона. Ова бригада је развила политичку активност у насељима у којима су се њени батаљони дуже или краће задржавали. Одржаване су конференције и зборови са сељадима, говорено им је о успјесима народноослободилачке војске над окупатором и његовим сарадницима, о побједама наших савезника.

До средине октобра 10. херцеговачка бригада је нарасла на једанаест батаљона, формираних ради лакшег руковођења у три ударне групе, које су нешто касније прерасле у бригаде. Поред овога, на територији Херцеговине у то вријеме постојало је неколико партизанских одреда који су сарађивали са батаљонима 10. бригаде на појединим секторима. Формирањем ударних група и њиховим размјештањем на ширем пространству олакшано је било снабдијевање јединица, прихват нових бораца, а борбена дјелства су била ефикаснија.

Послије краћег задржавања на простору Бањана, 10. бригада поново полази у акцију: прва група њених батаљона разбила је (17. октобра) у рејонима Гацка и Автовца Гатачку, Калиновачку и Сарајевску четничку бригаду, наневши им губитке од око 25 погинулих и више рањених. Четници и усташе су покушали да потисну батаљоне ове групе из рејона Гацка (21. октобра), али су противнападом одбијени уз губитке.

Истог дана када је извршен напад на непријатеља у рејону Гацка друга група батаљона 10. бригаде ослободила је Билећу (17. октобра). Послије тог успјеха, она напада на Билећку четничку бригаду чији су дијелови одступали према Требињу, Дабру и Љубињу. Оставивши у рејону Билеће Билећки одред, група батаљона је продужила напад и на Хргуду разбила групацију око 200 четника. Слиједећег дана ослободила је Љубиње (24. октобра), а дијелове Љубињске четничке бригаде и мање дијелове Нијемаца из 7. СС дивизије одбацила према Стоцу.

Послије овог маневра 10. бригада је дијелом снага 1. и 2. групе батаљона извршила напад од Дебра и Гацка на четнике на правцу Невесиња, и у десетодневним борбама (21—31. октобра) потпуно их разбила и нанијела им знатне губитке у мртвим и рањеним, одбивши при том испад њемачко-усташких дијелова из гарнизона Невесиња.

ТРЕБА ЕТАПА НАСТУПАЊА: КОНСОЛИДАЦИЈА
И ОДБРАНА ОСЛОБОБЕНЕ ТЕРИТОРИЈЕ
(15—30. ОКТОБРА)

Продором из источне Босне дубоко на исток до долине Лима, Васојевића и Санџака, завршена је операција наступања јединица 2. ударног корпуса у којој су постигнути циљеви и задаци који су пред њих били постављени. Организацији и јединицама четничког покрета нанијети су тешки губици, извршена је попуна јединица новим борцима, активирани су поново формирани партизански одреди, преведене су италијанске дивизије »Венеција« и »Тауринензе« (дјелимично) на стра-

ну НОВ, потпомогнуто је организовање народне власти на ослобођеним територијама и извршена мобилизација нових бораца. Јединице корпуса су у овом периоду дошле у борбени контакт са квалитетним њемачким јединицама које су замијениле италијанске снаге код Грахова и Трубјеле, у рејону Никшића, у долини Зете, у Црногорском приморју и у Херцеговини.

Послије периода од око 50 дана сталних борби и покрета јединица, штаб 2. ударног корпуса је имао наміјеру да направи краћи предах ради одмора и сређивања јединица које су учествовале у борби. Желио је да их попуни људством, муницијом и оружјем добијеним од Италијана, да реорганизује италијанску дивизију »Венеција«, очисти је од профашистичких елемената и људства неспособног за борбу и прилагоди партизанској организацији и формацији, и тако је учини употребљивом у новим условима борбе, те да помогне да се на ослобођеној територији учврсти народноослободилачка и војно-позадинска власт и створе одговарајући органи и организације НОП-а на њој, како би се још више учврстила веза између војске и народа, односно између фронта и псадине, те да припреми јединице за одбрану ослобођене територије, према којој су њемачки команданти већ развијали извиђачку дјелатност на разним правцима од Подгорице и Пећи.

Ситуација на ослобођеним подручјима Црне Горе, Санџака и Херцеговине била је у то вријеме, средином октобра, због присуства јединица корпуса веома повољна. Формирани су или обновљени сеоски, општински а понегдје и срески НОО, народ је испољавао мржњу према њемачком окупатору и његовим сарадницима, али је мобилизација нових бораца текла још увијек споро, јер је у народу постојао страх и неизвјесност колико ће наше јединице остати на овом подручју. Међутим, убрзо је и то превазиђено.

Поред народноослободилачких одбора, оформљених на ослобођеним територијама, стварани су и илегални и полуилегални НОО на још неослобођеним подручјима. Партијске организације биле су носилац и иницијатор свих активности, а активи и руководства

СКОЈ су развили велику активност на ослобођеној и неослобођеним територијама. Вршене су припреме за одржавање конференције Народне омладине Црне Горе и Боке, која је предвиђена за половину новембра. Активност међу женама су нарочито испољавале организације АФЖ. На цијелом ослобођеном подручју Црне Горе, Херцеговине и Санцака успостављена је чврста веза партијских организација које су носиле главни терет политичког рада у позадини. Оне су имале страну помоћ партијске организације из јединица, нарочито из партизанских одреда.

У Боки Которској партијска организација је била неповезана и недовољно ефикасна иако су услови, с обзиром на расположење народа за народноослободилачку борбу, били веома повољни. Зато је за Боку Которску формиран Окружни комитет у који су ушли Мато Петровић, Рако Радуловић, Мироче Јовановић и Никола Гажевић као секретар.³⁴ Тако је партијска организација организационо успостављена и повезана на цијелом подручју Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку. У то вријеме су вршене и припреме за избор Извршног одбора Антифашистичког вијећа за Црну Гору и Боку. Сличне припреме вршене су и у Санцаку. А у Херцеговини је 10. бригада са ударним групама и партизанским одредима заједно са организацијама НОП-а на терену развила широку војно-политичку активност на свом оперативном подручју и вршила припреме за формирање нових бригада и 29. дивизије.

Ослобођена територија на којој су се концентрисале све јаче снаге НОВ и развијале активност у залеђу окупаторских гарнизона у Црногорском приморју и Боки Которској, као и у Херцеговини, представљала је опасност за њемачке команданте и њихове намјере у овој области. Њима је сметало и то што су се на овој територији налазиле и италијанске јединице које су прешле на страну НОВЈ, а имали су у плану њихово заробљавање и разоружавање. Зато је њемачка окупациона команда одлучила да спријечи даље продоре 2. ударног корпуса, да га одбаци из долине Таре и Лима

34 *Зборник*, т. III, к. 9, док. 242: извештај ПККПЈ од 30. X 43.

и разоружа италијанску дивизију »Венеција«, која се налазила под командом овог корпуса. За извршење овог задатка одређен је њемачки 21. армијски корпус, с тим да муњевитим ударом својих дивизија из правца Метохије и долине Зете и Мораче (од Подгорице), уз помоћ четника, албанских и италијанских фашиста, реализује ову операцију познату под именом »Балкански кланац« (*ВаГканзсћусМ*).

У времену од 15. до 30. октобра 1943. године дјевствима јединица 297. њемачке дивизије са правца Пећи, преко Чакора и Рожаја, и 118. дивизије са правца Подгорице и долине Зете, уз помоћ бројних прикупљених квислинга на оба правца, Нијемци су успјели да продру на ослобођену територију у Црној Гори и заузму Колашин, Андријевицу и Беране. И поред великих припрема и ангажовања знатних снага, уз учешће артиљерије и авијације, Нијемци нијесу успјели да остваре пиљ ове своје операције: да заробе дивизију »Венецију« и разбију 2. ударни корпус, који је маневром према јужном Санцаку и Пљевљима избјегао њихов обухват и удар. Дијелови 3. дивизије и Зетског одреда напали су преко Братоножића, с бока и из позадине дијелове њемачке 118. дивизије, који су наступали комуникацијом Подшрица—Лијева Ријека—Колашин, што је омело потхрањивање живом силом и снабдијевање ангажованих трупа окупатора овим правцем.

Јединице 2. ударног корпуса су затим прешле у општи противудар и на осталим правцима ка долини Лима и Таре, на сектору продора непријатеља. Угрожен на свим својим линијама снабдијевања и у немогућности да заустави напад јединица 2. корпуса, непријатељ се крајем октобра повукао у полазне гарнизоне, за Пећ и Подгорицу, док су се четници и друге формације које су садјејствовале са њемачким јединицама опет развиле у мање групе и повукле у разним правцима или одступиле са окупаторским јединицама. Јединице корпуса су поново ослободиле Колашин, Матешево, Андријевицу и Беране (од 28. октобра до 1. новембра).

Послије завршетка операције »Балкански кланац« и повлачење јединица које су у њој учествовале, ње-

мачко командовање је извршило смјену својих Јединица у Црној Гори: мјесто 118. дивизије овдје је доведена и дислоцирана њемачка 181. пјешадијска дивизија.

У циљу одбране и учвршћења ослобођене територије, што потпунијег извршења мобилизације, као и ради продора у области које су још биле под утицајем и контролом окупатора и квислиншких формација: источно од Лима и западно од долине Зете према Црногорском приморју и Боки Которској, штаб 2. корпуса је после завршетка операције »Балкански кланац« поново извршио деконцентрацију и распоред својих јединица:

— Трећа ударна дивизија упућена је према Подгорици и долини Зете, а њене дијелове према горњем току Лима и Чакору;

— Друга пролетерска дивизија усмјерена је према источном Санцаку и Сјеници;

— партизански одреди добили су задатке да контролишу позадину ослобођене територије;

— италијанске партизанске бригаде размјештене су у складу са задацима јединица корпуса;

— у долини доњег тока Лима, на сектор Рудо—Прибој—Чајнице, пристизала је 5. крајишка ударна дивизија усмјерена, по наређењу Врховног штаба, према западној Србији ослањајући се на ослобођену територију у Санцаку и на јединице 2. корпуса;

— 10. херцеговачка бригада (у три групе) контролисала је територију источне Херцеговине, дјејствовала у долини Неретве и на комуникацији у јужном дијелу Херцеговине. За вријеме операције »Балкански кланац« она је офанзивним дјејствима везивала њемачке снаге које су биле дислоциране у сусједној Херцеговини, као и јаке квислиншке формације ове области, па је на тај начин посредно садјејствовала осталим јединицама корпуса за вријеме њихових борби у долини Таре и Лима.

Оваквим оперативним распоредом контролисана је цијела ослобођена територија 2. ударног корпуса. Нарочита пажња и одговарајући распоред јединица били су посвећени правцима од Метохије, Сјенице и Пештера, Подгорице и долине Зете као и из долине Дрине.

Штаб корпуса је нешто касније наредио формирање и упућивање ударне групе од 3 батаљона из састава 3. дивизије у правцу: љешанске, ријечке и црмничке нахије, да заједно са Ловћенским и дијеловима Зетског одреда разбије четнике на овим правцима, изврши мобилизацију бораца у старој Црној Гори и створи услове да се овдје у наредном периоду прикупе довољне снаге које би ставиле потпуно под контролу ову област, као и Црногорско приморје и Боку Которску гдје су се налазили њемачки гарнизони око којих су се прикупљали четници. Они су, наиме, комбиновали да ће се преко ове зоне повезати с експонентима емигрантске владе у Италији и Англо-Американцима, јер је било говоркања о могућности њиховог искрцавања на овај дио јадранске обале.³⁵ Због тога су Врховни штаб и штаб корпуса, како у овом тренутку тако и касније, поклањали велику пажњу овој зони и у њој држали знатне снаге, како ради ометања њемачких трупа да се учврсте на обали, а затим извлаче неометано овим правцем из Црне Горе, тако и ради спречавања непожељног искрцавања савезника и њиховог повезивања са групом домаће, прчетнички оријентисане реакције, која се прикупљала у овој области. Осим тога, врховно руководство НОП-а је дипломатским и војним путем онемогућило такве планове. Врховни штаб је предузео неопходне мјере да учврсти позиције наших снага ка обалском појасу и разбије четнике који би се, у случају искрцавања савезничких трупа, ставили у њихову службу и добили помоћ од њих.

Дијелови 2. ударног корпуса су упућивани и источно од долине Лима, ради извићања и стварања услова да се тамо у погодном моменту пребаце јаче снаге јединица НОВЈ у вези с перспективним задацима у продору према Србији и Космету.

Тако су, с обзиром на очекујући развој догађаја, јединице 2. корпуса прилагођавале тактику за наредна

³⁵ Предсједник британске владе Винстон Черчил је имао у виду такву могућност и носио се мишљу о искрцавању на јадра ску обалу. Он није наилазио на подршку осталих савезника, ни код руководства НОП-а, па је на крају одбацио такву идеју.

дјејства: одбрану ослобођене територије у Црној Гори и Санцаку, која је била од изванредног значаја за даљи развој НОБ-е, а затим постепено упућивање одговарајућих снага у оне области које је окупатор са квислинзима још контролисао, ради стварања услова да се и на те правце пренесу борбена дјејства у одговарајућем тренутку.

Њемачки окупатор је разним маневрима и притиском покушавао да заштити гарнизоне у које се био повукао, нарочито област Црногорског приморја и Бокве Которске и њиховог непосредног залећа. Немајући довољно сопствених снага да се супротстави све јачем притиску и акцијама наших јединица, командант окупационих снага се надао да ће преко квислиншке новоформиране Народне управе моћи лакше остварити своје циљеве; међутим, као што је познато, тај му подухват није донио неку већу корист и желене резултате.

3. ФОРМИРАЊЕ НАЈВИШИХ ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ, ОРГАНА И ОРГАНИЗАЦИЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ЦРНОЈ ГОРИ, САНЦАКУ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Формирањем 2. ударног корпуса и доласком његових јединица на територију Црне Горе, Санцака и Херцеговине створени су услови за даљи бржи полет народноослободилачке борбе у овим крајевима. Као резултат двомјесечних борби настао је заокрет у даљем развоју устанка у Црној Гори и сусједним областима. Послије жестоких борби против Нијемаца и четника код Гацка и Билеће, Грахова и Никшића, долини Зете око Подгорице, Матешева и Колашина, у Васојевићима и западном дијелу Санцака, као и на другим подручјима и правцима ове простране области, ослобођен је велики дио Црне Горе, Санцака и дијелови Херцеговине и успостављена народна власт, извршена мобилизација нових бораца и попуна бригада које су услјед губитака у дотадашњим борбама биле сведене на мала бројна стања; формирани су партизански одреди и

органи војнопозадинских власти на ослобођеној територији, затим 6. црногорска бригада (14. новембра) у Црној Гори и 11. и 12. херцеговачка бригада у Херцеговини, и извршене припреме за формирање нових бригада НОВЈ.

На свом оперативном подручју 10. херцеговачка бригада је током новембра водила успјешне борбе против Нијемаца, усташа, четника и домобрана око Гацка и Билеће, у рејонима Трусине и Невесиња, Стоца и Љубиња и других мјеста. У овим рејонима непријатељ је претрпио знатне губитке у мртвим и рањеним, а поражен је и милицијски батаљон »Гацко« у Фазлагиха Кули и ово мјесто ослобођено (20. новембра).³⁶ Распоређена у три ударне групе 10. бригада је својим дјевствима покривала Херцеговину источно од Неретве. Пракса из борбених дјејстава ових група изражена у маневру на широком простору и разним правцима оправдала је њихово формирање и постојање. Приступио им је све већи број бораца, па су батаљони бројно нарасли. Ове групе су се у борбеним акцијама осамосталиле, па су претворене у сталне формације. Из њих су по одобрењу и одлуци Врховног штаба, формиране (16. новембра) 2. и 3, односно 11. и 12. херцеговачка бригада, које су непосредно после тога (22. новембра) са 10. херцеговачком бригадом образовале 29. ударну дивизију.

Под команду штаба 29. дивизије стављени су Јужнохерцеговачки и Сјевернохерцеговачки одред, који су у свој састав укључили мање партизанске одреде који су до тада били формиран на територији Херцеговине. Укључивањем 10. бригаде у састав 29. дивизије она је изашла из формацијског састава 3. дивизије, у којем се налазила од њеног формирања. Двадесет девета дивизија, укључена у састав 2. корпуса, остала је да дјејствује у Херцеговини све до њеног ослобођења.

36 Непријатељеви губици при нападу на Фазлагиха Кулу били су око 100 мртвих, рањених и несталих, док су губици 10. бригаде — 15 мртвих и 16 рањених. *Хронологија*, стр 597.

Као побједе 2. ударног корпуса које су од нарочитог значаја у овој етапи треба истаћи: разбијање четничких јединица у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку као организованих војних формација, а посебно уништење њихових руководстава у Острогу, као и разбијање, у наредној етапи, њиховог дотадашњег упоришта у Васојевићима. Сви каснији покушаји да поврате ова упоришта и свој утицај у њима, и поред помоћи коју су им пружали Нијемци, били су потпуно неуспјешни. Међутим, сви покушаји Нијемаца како у »Балканском кланцу« тако и они каснији завршили су неуспјехом. Дјелства јединица 2. корпуса на комуникацијама и у позадини непријатељских снага које су повремено успјевале да се уклоне у ослобођену територију била су веома ефикасна и условљавала су пораст свих непријатељских подухвата. Четници су покушавали да искористе операције Нијемаца, али су редовно тучени од партизанских јединица, нарочито у борбама код Колашина, у Морачи, код ЈТијеве Ријеке, у Братоножићима, Кучима, Пиперима и Бјелопавлићима, као и на простору западног и југозападног Санџака.

У условима повољног развоја НОП-а, у оквиру значајних побједа јединица 2. корпуса и партизанских одреда на територији Црне Горе, Санџака и Херцеговине, припремане су и одржане у овим областима скупштине за избор највиших органа народне власти од делегата из свих срезова и из јединица НОВ, што је било од изузетног значаја за даљи развој народноослободилачког покрета.

Прво засиједање Земаљског антифашистичког вијећа Црне Горе и Боке одржано је 15. и 16. новембра 1943. године у Колашину уз присуство 544 делегата. На њему је изабран највиши орган народне власти у Црној Гори и Боки — Извршни одбор на челу са предсједником доктором Ником Миљанићем, професором универзитета.

Непосредно послје одржаног засиједања у Колашину одржана је, 28. новембра, у Пљевљима Скупштина Антифашистичког вијећа народног ослобођења Санџака, на челу са предсједником Душаном Ивовићем; на њој су учествовала 252 делегата.

Послије одржавања Осиивачке скугаитине Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине, у Мркоњић Граду (27. новембра) образован је, нешто касније (20. децембра), Привремени обласни народноослободилачки одбор за Херцеговину од 26 чланова, на челу са предсједником Новаком Мاستиловићем. Одбор је имао извршни одбор од 7 чланова, као највиши орган народне власти за Херцеговину.

На овим засиједањима изабрани су делегати за Друго засиједање АВНОЈ-а, одржано 29. новембра у Јајцу, на којем су донесене историјске одлуке којима су постављени темељи нове Југославије, у којој су Црна Гора, као и Босна и Херцеговина, постале равноправни чланови братске заједнице народа и народности Југославије.

Одлукама народних представника на поменутим засиједањима, као резултат заједничке борбе у рату и револуцији, потврђен је национални интегритет Црне Горе и отпочео је процес изградње социјалистичке државности, која је пуну потврду и садржај добила у одлукама донијетим на засиједањима још у току рата.

Јединице 2. ударног корпуса постале су оружана снага органа и организација НОП-а, који су могли лакше, успјешније и брже извршавати задатке у условима непосредно после капитулације Италије, и касније. На ослобођеним територијама организована је и учвршћена народна власт, организације народне омладине, Антифашистичког фронта жена и друге организације НОП-а. Све је то створило повољне услове за ширу мобилизацију нових бораца, за формирање нових јединица, а то је био квантитативни и квалитативни пораст НОВЈ у овим областима, што је било од великог значаја за ратна дјјства, која су се већ налазила у идејама и плановима Врховног штаба.

Послије Првог засиједања ЗАВНО и активирања његових извршних органа, полет народноослободилачког покрета у Црној Гори, узео је још шире размјере. Одлуке Првог засиједања, као и одлуке АВНОЈ-а које

су ускоро донесене, имале су огроман мобилизаторски значај и утицај на даљи ток народноослободилачке борбе и развој народноослободилачког покрета у Црној Гори и сусједним крајевима, на размах оружаних дјела против окупатора и домаћих издајника. Настало је све веће активирање свих фактора НОП-а на објашњавању одлука ЗАВНО и АВНОЈ-а и њиховог значаја за даљу борбу и будућност Црне Горе и Југославије, за учвршћење народне власти, за мобилизацију нових бораца, за подршку и организацију помоћи позадине фронту. Перспективе коначне побједе и остваривање тековина НОБ-е биле су одређене, кроз њих се већ назирао коначан исход рата, мада његов завршетак није био тако близу, па су захтијевани знатни напори фронта и позадине.

У сусједној Херцеговини, као посљедица дјејства 10. бригаде, касније 29. дивизије, народноослободилачка борба је, такође, узела широке размјере. На ослобођеним територијама су формирани срески, општински и сеоски народноослободилачки одбори и други органи НОП-а, а на неослобођеним територијама повјереништва ових органа. Формирањем Народног одбора за Херцеговину обједињена је и координирана дјелатност свих ових одбора. У међувремену, Обласни комитет КП проширио је мрежу својих организација и омасовио их на терену и у јединицама, што је условило велике успјехе народноослободилачке борбе и побједе ИОВ и ПОЈ у овој области, која је представљала значајан дио оперативно-стратегијског подручја 2. ударног корпуса, како у фази мобилизације нових бораца и формирања нових јединица тако и у наредном перкоду, у интензивној борби против окупаторских и квислинчких формација, које су се жилаво бориле да се одрже у Херцеговини и на њеним комуникацијским правцима према Јадранском мору и унутрашњости земље.

Сав тај огромни посао, који је у овом периоду обављен на фронту против разних непријатељских јединица и на плану политичке борбе имао је пресудну улогу у

опредјелјењу већине народа за даљу подршку народно-ослободилачком покрету и помоћ Народноослободилачкој војсци.

Поред војно-политичког фактора — Комунистичке партије Југославије и органа народне власти, који су непрекидно радили на терену под најтежим условима — веома значајну улогу у развоју НОП-а у овом периоду одиграле су јединице 2. ударног корпуса, рјешавајући успјешно задатке који су пред њим били постављени директивама Врховног штаба, Централног комитета, Штаба корпуса и одлукама осталих штабова и команди. Ту значајну улогу оне ће играти и касније, све до коначне побједе и ослобођења земље.